

Groepscohesie en geweld

Hoe militairen onderscheid maken tussen combattant en non-combattant

Legitiem geweld en onrechtmatig geweld zijn juridische categorieën, die niet noodzakelijkerwijs overeenkomen met de opvattingen van militairen. Hoe kunnen militairen de wil ontwikkelen om hun opponent – iemand die ze totaal niet kennen – te doden? En hoe kunnen zij tegelijkertijd in staat zijn de mensenrechten van een (krijgs-)gevangene te respecteren? Dit artikel probeert, op basis van veldwerk, deze vragen te beantwoorden. Daarbij komt de vorming van een militaire groepsidentiteit aan de orde, evenals de creatie van een ‘Wij’, opvattingen over een ‘Zij’ en over buitenstaanders. Duidelijk wordt dat kameraadschap ervoor zorgt dat een rigide scheiding tussen een gewapende opponent en ieder ander gehandhaafd blijft. Zolang militairen hun missie definiëren als een strijd tussen professionele strijders blijven ze in staat de menselijkheid van de (krijgs-)gevangene te (h)erkennen.

T. Molendijk MSc.*

‘Anderen kunnen het nooit begrijpen, zij zijn er nooit geweest’. Tijdens mijn onderzoek heb ik deze zin vaak gehoord wanneer ik met ‘gevechtssoldaten’ sprak over hun ervaringen met geweld.¹ Bijna iedere militair zal wel eens zoiets hebben gezegd of gedacht. Zonder iets aan dit argument af te doen, moet er een belangrijke kanttekening bij worden gemaakt: ook iedere gevechtssoldaat is ooit een burger geweest. Toch moeten militairen, al vanaf het begin van hun uitzending, een strikt onderscheid kunnen handhaven tussen legitiem geweld en onrechtmatig geweld. Conventies, zoals de *Rules of Engagement*, zijn immers niet genoeg om het handelen van mensen te bepalen.

Militairen moeten dus al ver voor hun missie ‘begrijpen’ hoe het is om ‘er te zijn’. Ze moeten

zijn voorbereid om geweld te doorstaan en, indien nodig, toe te passen.

Natuurgeweld versus menselijk geweld

Het geweld van een natuurramp kan compleet onverwacht zijn. Natuurgeweld kan zich voltrekken buiten de invloedssfeer van mensen om. Maar menselijk geweld ontstaat nooit zomaar. Al lang voor die tijd worden doelwitten tot te vernietigen vijanden gemaakt.² Dit is het geval in elke oorlog en in iedere gevechtsmissie. Voor zowel legitiem als onrechtmatig geweld geldt dat hier structurele processen aan vooraf gaan.

Onder militairen vinden deze processen al grotendeels in hun thuisland plaats. Rekruten worden vanaf hun eerste stap op de kazerne voorbereid op het gebruik van geweld. In de militaire opleiding leren ze samen te werken en te vechten. Met andere woorden, in de krijgsmacht worden burgers getransformeerd tot militairen.

Hoe ontwikkelen militairen de wil om geweld te plegen tegen een gewapende opponent?

* De auteur is cultureel antropoloog.

1 De term ‘gevechtssoldaat’ moet letterlijk worden opgevat: soldaat met een gevechtsfunctie. Het is zeer waarschijnlijk dat de groepscohesie een andere vorm en mate heeft onder soldaten met non-gevechtsfuncties en onder militairen van hogere rangen.

2 D.K. Gupta, *Path to Collective Madness: A Study in Social Order and Political Pathology* (Westport, CT: Praeger, 2001).

'Ook iedere gevechtssoldaat is ooit een burger geweest'

En hoe kunnen ze tegelijkertijd in staat zijn om de mensenrechten van een gevangen genomen opponent te respecteren? Nog urgenter is de vraag: wanneer zijn militairen niet meer in staat een scheiding te handhaven tussen een gewapende opponent en een (krijgs-)gevangene, of tussen een opponent en een burger? Dit artikel tracht deze vragen te beantwoorden.

Opzet artikel

Ik deed mijn onderzoek vanuit een cultureel-antropologisch perspectief. Dit houdt de toepassing van een *bottom-up* benadering in. De antropologie richt zich in eerste instantie niet op instituties en beleid, maar op de gebruiken, ervaringen en denkwijzen ('cultuur' in de brede zin) van mensen van vlees en bloed ('antropos' betekent mens).

In dit geval heb ik de rol van 'militaire culturen' in militair handelen en het (al dan niet) toepassen van geweld bij Nederlandse gevechtssoldaten onderzocht. Een analyse van alle factoren hierbij een rol spelen, is praktisch onmogelijk.

Als antropoloog heb ik mij gericht op de creatie van een collectieve identiteit onder gevechtssoldaten en de betekenissen die ze hieraan toekennen. Het gaat hierbij om 'Wij-constructies' van de primaire groep: de *brothers in arms*.³

Hierna behandel ik eerst de specificaties van mijn onderzoek. Vervolgens analyseer ik de creatie van een collectieve 'Wij' onder gevechtssoldaten. Hiermee beantwoord ik de vraag hoe militairen in staat zijn tot geweldpleging. Vervolgens behandel ik de gevolgen van de Wij-denkbepelden van militairen voor hun opvattingen over de vijandelijke 'Zij'. Hiermee beantwoord ik de vraag hoe militairen in staat zijn tot geweldloosheid tegen *non-combattanten*. Daarna ga ik kort in op het altijd aanwezige gevaar dat groepscohesie kan doorslaan in onrechtmatige geweldpleging. Uiteindelijk zullen de thema's 'Wij', 'Zij' en 'geweld' in de conclusie weer bijeenkomen.

Het onderzoek

De krijgsmacht is, zoals elke organisatie en iedere gemeenschap, heel divers. In mijn onderzoek richtte ik mij op gevechtssoldaten en -korporaals, hoofdzakelijk van de infanterie en voor de helft van de infanterie-eenheden van de Luchtmobiele Brigade. Militairen van de twee laagste rangen komen veruit het meest en het meest direct in contact met zowel hun opponent als de lokale bevolking.

Uiteindelijk heb ik verspreid over heel Nederland heen, 31 militairen gesproken. Hoewel ik geen nauwkeurige statistieken heb kunnen vinden over Nederlandse gevechtssoldaten en -korporaals, lijkt de verscheidenheid van mijn onderzoeksparticipanten een afspiegeling te zijn van het totaal aan gevechtssoldaten en -korporaals in de Nederlandse krijgsmacht.⁴

Ten tijde van mijn onderzoek leken dit uitsluitend mannen te zijn. De meeste van hen waren 18-25 jaar oud en hadden vmbo, havo of mbo als vooropleiding genoten. Ongeveer een zesde van de soldaten en korporaals die ik heb gesproken, heeft zijn wortels in een ander land

3 Mijn onderzoek betrof naast groepscohesie ook de identificatie met de natie en 'de' westerse cultuur.

4 Vergelijk o.a. F. Bosman, R. Richardson & N. Guns, *Kleur Bekennen? Evaluatie van het Etnisch Cultureel Minderhedenbeleid Defensie 2000-2005* (Breda, NLDA, 2005) 21. C. van Hastenberg, 'Uniciteit in Uniformiteit: Geestelijke Verzorging en de Militair in de Groep' (Ongepubliceerde Masterscriptie, Utrecht, Universiteit van Humanistiek, 2009) 20. L. Sion, 'Too Sweet and Innocent for War? Dutch Peacekeepers and the Use of Violence', in: *Armed Forces & Society* (2006) (3) 458.

dan Nederland. Dit komt overeen met de literatuur en met de schattingen van de militairen zelf.

Voor mijn onderzoek heb ik een uitgebreide literatuurstudie verricht. Mijn onderzoek bestond verder uit analyses van autobiografieën, documentaires en privé video-opnames die ik van verschillende militairen ontving.

Daarnaast heb ik vier maanden besteed aan het zogeheten veldwerk – de benadering die de antropologie kenmerkt. Door uitvoerig de tijd te nemen voor *face-to-face* contact met de onderzoeksparticipanten wordt het mogelijk om een goed inzicht te krijgen van hun leefwereld. Ik begon met het interviewen van mijn militaire partner en zijn vrienden, en van enkele onbekende militairen die ik contacteerde via internet.

Mijn gesprekspartners vroeg ik, ten behoeve van de representativiteit, om mij in contact te brengen met collega's met wie ze niet (nauw) bevriend waren. Waar mogelijk heb ik uitspraken gecontroleerd via (persoonlijk) foto- en videomateriaal, autobiografieën, officiële documenten en/of literatuur.⁵

Voor het grootste deel bestond mijn veldwerk uit het voeren van semigestructureerde gesprekken. Dit zijn interviews die veel ruimte laten voor wat de gesprekspartner zelf wil vertellen. Bijna alle militairen gaven aan normaal gesproken niet openhartig over hun ideeën en ervaringen te spreken, omdat 'burgers meestal toch al hun mening klaar hebben'. Zonder de antropologische onderzoeksmethode zou ik, kortom, nooit de persoonlijke data hebben kunnen verzamelen die hierna aan de orde komt.

De creatie van een 'Wij'

Lang dacht men, ook in de krijgsmacht en de wetenschap, dat het trainen van de juiste mensen in de juiste *drills* en *skills* voldoende is om gevechtsbereidheid te kweken. Maar een verzameling van sterke individuen maakt nog geen effectief leger. Pas na de Tweede Wereldoorlog

bleek dat tijdens beide wereldoorlogen de meeste gevechtssoldaten, zelfs in zeer gevaarlijke situaties, niet schoten of bewust het doel misten.

Dit leidde tot uitgebreid psychologisch onderzoek, wat aantoonde dat gevechtsbereidheid niet voortkomt uit individueel instinct, maar uit groepsgevoel.⁶ En groepsgevoel moet gecreëerd worden. Sindsdien bestaat in de krijgsmacht extra aandacht voor het creëren van een daadwerkelijke *eenheid*; van een hechte 'Wij'.

Gevechtsbereidheid komt niet voort uit individueel instinct, maar uit groepsgevoel

Een echte militair is solidair

Welke 'Wij' wordt er in de krijgsmacht precies gevormd? Twee militairen, die deel uitmaakten van de Luchtmobiele Brigade, legden mij (TM) helder uit wat een 'echte militair' volgens hen is.

Mil1: Je kan echt een goede militair zijn in skills en drills, maar als je een pussy bent...

TM: Wat is 'pussy' dan?

Mil1: Pussy is als je geen echte man bent.

Mil2: Wij hebben bij ons in het peloton [iemand], met zó'n reet. Hij kan niet hard lopen, hij is niet sterk... Maar aan hem zou je heel veel hebben in een TIC.⁷

Het is gewoon karakter.

TM: Maar wat is 'karakter' dan? Karakter is een breed begrip.

Mil2: 'Karakter' is, doordat... doordat hij heeft bewezen dat jij hem kan vertrouwen.

5 Zie voor een meer uitgebreide verantwoording van mijn onderzoek en een complete bronnenlijst: T. Molendijk, 'Voor Volk en Vaderland? Wij-Percepties, Zij-Constructies en Geweld(loosheid) onder Nederlandse Gevechtsmilitairen' (Ongepubliceerde Master-scriptie, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 2012), verkrijgbaar via <<http://dare.uva.nl/scriptie/413482>>.

6 J. Bourke, *An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare* (Londen, Granta Books, 1999) 62; 85. Hoewel het materiaal van het bekendste onderzoek hiernaar, uitgevoerd door krijgsgeschiedkundige Marshall, later in twijfel is getrokken, werd de uitkomst ervan door andere onderzoeken bevestigd (zie blz. 86-87).

7 TIC: *Troops In Contact*; een eufemisme voor een gevechtsactie.

FOTO: AVDD, A. RORIPANDEY

De weg zoeken in een doolhof aan quala's. De geïnterviewde militairen definiëren vertrouwen als 'het onvoorwaardelijk op elkaar kunnen bouwen tijdens missies'

De militairen vervolgden met een uitweiding over wat vertrouwen is, namelijk het onvoorwaardelijk op elkaar kunnen bouwen tijdens oefeningen en missies. Een ander typisch voorbeeld van een militaire definitie van een goed militair is de volgende. 'Hij is een beetje verwijfd, maar hij is wel een echte kerel', hoorde ik een soldaat eens tegen een collega zeggen. Hij doelde op een militair die geen bier dronk, een bekakt accent had, fysiek niet de sterkste was, maar wel altijd klaar stond om anderen te helpen.

Mannelijkheid

In de krijgsmacht is mannelijkheid en heteroseksualiteit nog altijd de norm. Op alles wat hiervan afwijkt rust een zeker taboe.⁸ Maar woorden als de hiervoor genoemde verwijzen

niet per se naar mannelijkheid in de zin van een 'bavianenideaal': een breed voorkomen, kracht en dominantie.

Dit ligt complexer, zoals blijkt uit de citaten. Individuele mannelijkheid is in de krijgsmacht belangrijk, maar het ultieme doel ligt ergens anders. De nadruk op mannelijkheid is uiteindelijk bovenal een middel om solidariteit te benoemen en te creëren. Vooral in de opleiding, waar militairen nog 'gecreëerd' moeten worden, speelt dit een belangrijke rol. Zowel de instructeurs als de rekruten zelf zijn actieve actoren in de vorming van een solidaire 'Wij'.

Solidariteit eerst

Als er eenmaal een solidaire eenheid is gecreëerd, komt er veel meer ruimte vrij voor verscheidenheid, zo bleek uit de verhalen van de militairen. Dan staat niet zozeer de gehele uniformiteit voorop, maar vooral loyaliteit. Onderlinge plagerijen verminderen sterk in de parate periode. Veel militairen laten bijvoorbeeld hun haar weer groeien. Ook afwijkende meningen en hobby's worden uitgesproken en gerespecteerd.⁹

⁸ Zie e.g. A.M. Adolfsen, S. Keuzenkamp, & L. Mans, *Uniform uit de Kast: Homoseksualiteit binnen de Krijgsmacht* (Den Haag, SCP, 2006).

⁹ Zie ook: C. van Hastenberg, 'Uniciteit in Uniformiteit: Geestelijke Verzorging en de Militair in de Groep' (Ongepubliceerde Masterscriptie, Utrecht, Universiteit van Humanistiek, 2009).

Onder Nederlandse militairen geldt dit niet alleen *binnen* maar ook *tussen* de rangen. Veel militairen gaven aan dat ze regelmatig hun mening uiten naar hun sergeant, bijvoorbeeld over de functie van een oefening. Heel soms weigeren ze zelfs een opdracht als ze deze 'rond-uit nutteloos' vinden. Ze waken er zo voor dat meerderen hen niet *brainwashen*. Een militair vertelde bijvoorbeeld een anekdote over een meerdere die zijn autoriteit wilde tonen.

Hij vond het een leuk grapje om mij een kleurplaat te laten maken. (...) Nou, dat heb ik geweigerd. Er moet wel dienstbelang bij zitten. (...) Zoiets als een kleurplaat maken zou ik op uitzending ook niet doen.

De Nederlandse gevechtssoldaten die ik heb gesproken, vertelden me hoe zij elke dag bereid zijn tot complete uitputting toe bevelen te volgen, zolang die maar het dienstbelang dienen. Dit wil zeggen, het dienstbelang volgens de interpretatie van de gevechtssoldaten zelf. Uitputtende oefeningen en andere opdrachten moeten in hun ogen bijdragen aan hun onderlinge loyaliteit en gevechtssoldaten.

De hoge mate van communicatie tussen rangen is typerend voor de Nederlandse krijgsmacht.¹⁰ De militairen zijn zich hiervan bewust. Ze zien dit als positief, zoals blijkt uit het volgende citaat.

Dat Amerikaanse heb je hier niet (...) In Nederland word je zo getraind, dat als iemand wordt dood geschoten dat dan iedereen weet wat 'ie moet doen. Dus eigenlijk is iedereen commandant. Da's niet echt zo, maar iedereen weet wat ie moet doen.

De militairen zeiden zelfs vaak te spotten met de Amerikaanse 'hooah-mentaliteit', waarbij ze doelden op een overdreven nadruk op stoerheid, theateraal schreeuwende drill-instructeurs en een zeer rigide hiërarchie. Zo haalden ze onder elkaar graag honend teksten uit Hollywoodfilms als *Full Metal Jacket* aan.¹¹

'My rifle is my best friend'

Een dankbare bron van spottende imitatie bleek de scène waarin rekruten krijgen opge-

dragen om, tijdens het schoonmaken van hun wapen, talloze malen te herhalen: *'This is my rifle. There are many like it, but this one is mine. My rifle is my best friend. It is my life (...) We will become part of each other'*, et cetera. Voor Nederlandse militairen is juist een kritische houding ten aanzien van gehoorzaamheid en hiërarchie typerend.

FOTO AVDD, A. ROHIMPANDEY

Chora, Afghanistan. Slogans als *'My rifle is my best friend'* getuigen van een Amerikaanse 'hooah-mentaliteit', die volgens de geïnterviewde militairen niet aanwezig is in de Nederlandse krijgsmacht

De manier waarop in de Nederlandse krijgsmacht wordt omgegaan met machtsstructuren heeft naar mijn idee tot gevolg dat militairen verantwoordelijkheid voor hun denken en handelen blijven nemen. Nederlandse gevechtssoldaten en -korporaals spelen een participerende rol in het bepalen van groepsnormen en -discipline. De relevantie van de afwezigheid van een 'kadaverdiscipline' is dat zij zich voortdurend bewust blijven van wat zij doen. Ze worden voortdurend gedwongen na te denken over de redenen van hun loyaliteit aan de militaire 'Wij'.

Solidariteit moet natuurlijk niet worden verward met onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, en evenmin met uniformiteit. Dit geldt voor

10 J.L. Soeters, D. Winslow & A. Weibull, 'Military Culture', in: G. Caforio (ed), *Handbook of the Sociology of the Military* (New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2003) 242-3.

11 S. Kubrick, *Full Metal Jacket* (Verenigde Staten, Warner Bros, 1987).

alle krijgsmachten, maar specifiek voor de Nederlandse krijgsmacht, waar er relatief veel ruimte is voor kritische communicatie binnen en tussen de rangen. Militaire loyaliteit moet in de ogen van de militairen het dienstbelang dienen. Ze moet zorgen voor een collectieve bereidheid om te vechten met en voor de ‘Wij’.

Wij, zij en de buitenstaanders

Het lijkt logisch dat, tegenover de militaire ‘Wij’, burgers de ‘Zij’ zijn. In de krijgsmacht wordt immers van burgers militairen gemaakt. De categorie burger bleek echter nauwelijks een rol te spelen voor militairen, niet tijdens hun opleiding en evenmin tijdens hun parate periode.¹² Er bestaan zelfs maar amper scheldwoorden voor burgers. Na ‘NuKuBu’ (‘Nutteloze *** Burger’) houdt het wel op. Daarentegen hebben militairen wel een ruime keuze scheldwoorden voor elkaar, vooral in de categorieën vrouwelijkheid, homoseksualiteit en ongedierte.

De verklaring voor het militaire vocabulaire werd in het voorgaande duidelijk. In de krijgsmacht wordt niet *direct* van burgers militairen gemaakt. Hier zit een stap tussen. Rekruten worden eerst, via onder meer scheldwoorden, gemaakt tot alles wat een militair *niet* moet zijn. Ze worden eerst *gedeconstrueerd* tot ‘non-militairen’, voordat ze tot een broederschap worden *gereconstrueerd*. Met andere woorden, de vijanden waar de militairen in de opleiding tegen vechten zijn *zijzelf*. Waarom? Zo worden zij solidair en dus gevechtsbereid.

De nadruk op gevechtsbereidheid laat duidelijk zien wie de ‘Zij’ is ten opzichte van de solidaire ‘Wij’. De ‘Zij’ zijn in eerste instantie de militairen zelf, maar ook de toekomstige opponenten. De vijand is niet uitdrukkelijk aanwezig in het thuisland, maar wel impliciet. Iedere militair die ik heb gesproken, vertelde me dat hij zijn parate periode zag als een voortdurende repetitie voor ‘het echte werk’: de uitzending.

Militairen vertelden me dat ze ‘karakter’ en ‘op elkaar kunnen vertrouwen’ – maar niet fysieke

kracht – als cruciale voorwaarden zien voor het militair-zijn. Militairen zijn solidair om gezamenlijk trainingen en oefeningen te kunnen overleven. Ze moeten die gezamenlijk overleven omdat deze – ze heten niet voor niets *trainingen* en *oefeningen* – de voorbereiding vormen voor toekomstige gevechten tegen de vijand.

De burger vormt een duidelijke ‘Ander’ in de militaire context. Maar burgers representeren juist eerder kwetsbare buitenstaanders dan een ‘Zij’. En als buitenstaanders vormen ze simpelweg geen relevante categorie voor het militaire collectief. Daarom bestaan er maar weinig (scheld)woorden voor burgers in de krijgsmacht en beschouwen uitgezonden militairen lokale burgers niet als gerechtvaardigd doelwit.

Al in het thuisland wordt de ‘Zij’ gevormd door de toekomstige opponent. En al in het thuisland zijn militairen, als hecht collectief, bereid deze opponent te doden. Om het eerder genoemde citaat te herhalen: dit is ‘het echte werk’.

Geweld en geweldloosheid

Het laatste punt brengt ons bij de militaire visies op hun vijandelijke ‘Zij’, en bij de kern van het beroep van een militair: geweld. Dit artikel begon met de vraag hoe militairen in staat zijn te doden. Een verklaring hiervoor is gegeven. Een zeer belangrijke motivatie is de kameraadschap die militairen in hun thuisland ontwikkelen. Dit antwoord dwingt ons nu ook de omgekeerde vraag te stellen: hoe zijn militairen in staat anderen *niet* te doden?

Wat betreft burgers is het antwoord al gegeven. Burgers bleken al in het thuisland van militairen een derde partij van buitenstaanders. Maar hoe zit het met (krijgs-)gevangenen? Zij zijn immers ook opponenten, alleen dan opponenten zonder wapens. Voor wie er niet bij stil staat zal het vanzelfsprekend lijken dat militairen hun gevangenen met respect behandelen. Voor mij, als onderzoeker, was dit niet zonder meer logisch. En wel om de volgende reden. Militairen moeten bij zichzelf de wil ontwikkelen om

¹² Vergelijk met D. Winslow, ‘Rites of Passage and Group Bonding in the Canadian Airborne’, in: *Armed Forces and Society* (1999) (3).

FOTO AVDD, S. HILCKMANN

Matrozen tijdens de eindoefening 'de volharding', die deel uitmaakt van de MME (Maritieme Militaire Vorming)

mensen te doden die ze nog nooit hebben gezien. Als de ander in hun ogen eenmaal een vijand is, hoe kunnen ze dan in staat zijn om hem als gevangene goed te behandelen?

Laat ik deze vraag met een anekdote toelichten. Een soldaat vertelde me eens over een vuurgevecht waarbij hij zijn collega verloor. Hoewel (bijna) iedereen zich relatief snel weer hernam, had dit natuurlijk veel impact op de militairen, ook op degenen die de gesneuvelde amper hadden gekend. De jongens, van wie de meesten nauwelijks 20 jaar oud waren, waren net zo min bekend met de dood als hun leeftijdsgenoten in de burgermaatschappij, laat staan met dood door geweld. Enkele weken later moesten zij een gevangen genomen Talibanstrijder vervoeren. Op schrift behoort de gevangene dan

wel tot een fundamenteel andere categorie dan de gewapende opponent, maar in de praktijk bestaan de grenzen tussen deze categorieën natuurlijk niet. De gevangene zou immers dezelfde persoon kunnen zijn als degene die hun collega heeft gedood.

De soldaat die over zijn gesneuvelde collega en de gevangene vertelde, zei te begrijpen dat een militair de wens zou kunnen hebben een gedetineerde iets aan te doen. Maar noch hij noch zijn collega's hebben dat gedaan. 'Dat doe je gewoon niet.' Stellingen van dit type konden mij niet echt aan een verklaring helpen. Want hoe kunnen militairen in staat zijn te schakelen tussen de uitersten van geweld en geweldloosheid tegenover mogelijk hetzelfde individu?

Visies op de 'Zij': dehumanisering

'Klootzakken', 'lafbekken', 'kakkerlakken'. In hun zelfgemaakte video-opnames hoorde ik de militairen deze woorden voor de Taliban gebruiken. Hun buitenlandse ISAF-collega's uitten dezelfde woorden, die verwijzen naar alles behalve menselijkheid. Deze typeringen lijken verdacht veel op de scheldwoorden die militairen wereldwijd in hun opleiding over zich uitgestort kregen ('lafaards', 'mietjes', 'larven').¹³ Dat is geen toeval. Toen waren de militairen immers nog hun *eigen* vijand.

Dubbelzijdige ontmenselijking

Er is dus sprake van dubbelzijdige 'ontmenselijking'. Militairen hebben zichzelf en elkaar in hun thuisland gehard en ze zijn natuurlijk minstens even hard voor hun opponent. Dit mechanisme bestaat niet voor niets. Het helpt militairen geweld te plegen. De dubbelzijdige dehumanisering (ontmenselijking) zien we terugkeren in vuurgevechten.

TM: *Hoe was de eerste keer dat jullie vuurcontact hadden?*

Mil1: *Ja, spannend! (...) We gingen naar dat dorp toe [waar zich, naar verluidt, veel*

13 J. Verrips, 'Dehumanization as a Double-Edged Sword: From Boot-Camp Animals to Killing Machines', in: G. Baumann & A. Gingrich (eds.), *Grammars of Identity/Alterity: A Structural Approach* (Londen, Berghahn Books, 2004).

Taliban zouden ophouden]. Vrouwen en kinderen liepen toen massaal het dorp uit, één kant op. En opeens hoorde je de eerste kogels. Iedereen was eigenlijk heel opgewekt en lacherig van 'vet, vet, vet!'. Toen hoorde je mortieren zo inslaan, toen wij zo van 'fuck!'. (...) Je gaat je opfokken, van 'die gaan naar de klote!!!'.

TM: Hoe zie je de Taliban dan voor je, op dat moment?

Mil1: Hoe? Ja, gewoon, je moet je opfokken. Je moet niet gaan denken 'oh, die hebben families' ofzo. (...)

TM: Ben je dan niet bang?

Mil2: Op het moment niet. Ga je dood, dan ga je dood. Die drills en skills trappen ze erin. Als je maar poep hoort, dan weet je wat je moet doen. Ik heb geleerd wat ik moet doen, en ik ga het gewoon doen. Het is als het ware een soort van automatisme geworden. Ja, 'tuurlijk heb je adrenaline. Je krijgt een droge strot, gaat elkaar aankijken met van die grote doppen. Maar je weet wat je moet doen.

Mil1: Niks moe en pijn.

Een gelijksoortige uiting is de volgende.

Kijk, je moet jezelf ook een beetje, ja (...) oppompen. Het laatste wat je wilt is dat het mis gaat, dat je twijfelt in een vuurgevecht, dat je denkt 'da's ook een mens'. Het is dan: hij of ik. Weet je, vroeger gingen we elkaar met een zwaard te lijf. De mens is ook gewoon maar een dier, zeg maar. Je moet jezelf ook als dier zien. (...) Zo zag ik het tenminste... Zelfs als ik zelf zou worden geraakt, had ik ook zoiets van 'ja, jammer', weet je.

De gevechtssoldaten beschreven hun opvattingen over zichzelf en die over de opponent tijdens een vuurgevecht op opvallend gelijke wijze: via dehumanisering. Ze vergeleken zowel zichzelf als hun opponent met dieren. Tijdens

een gevecht, zo zeiden ze, schieten ze in een automatisme en vermijden te denken aan het feit dat hun opponent ook een dagelijks leven heeft. Op het moment zelf accepteren ze zelfs hun eigen mogelijke dood.

Dehumanisering ten behoeve van gevechtsbereidheid

Het viel de antropoloog Verrips ook al op dat de ontmenselijking door militairen een tweesnijdend zwaard is. Het zorgt er, ten eerste, voor dat militairen de 'onmenselijke vijand' willen doden. Ten tweede, zo beargumenteert Verrips, maakt het dat zij als *killing machines* ook daadwerkelijk in staat zijn om de opponent te doden.

Bovendien heeft hun keiharde opleiding voor zo een sterke kameraadschap gezorgd dat zij voor hun maten willen doden en sterven.¹⁴ Dit wil zeggen, de wij/zij-denkebeelden die militairen in hun thuisland ontwikkelen maken hen tot gevechtsbereide militairen tijdens hun uitzending.

Visies op de 'Zij': 'humanisering'

Ik zou het hiervoor genoemde argument willen uitbreiden. De relatie tussen militairen en hun opponent blijkt veel dubbelzinniger te zijn dan alleen een kwestie van ontmenselijking. Iedere militair sprak me sterk tegen als ik suggereerde dat 'je een beetje buiten jezelf treedt' of dat 'je een totaal andere *mindset* hebt' tijdens vuurcontact.¹⁵ Alle militairen vertelden dat de uitbraak van een gevecht hun drills en skills inderdaad automatisch in werking doet treden. Maar ze benadrukten dat zij juist daarom niet veranderen in 'robots' of 'machines'. 'Je blijft wel mens, hè', zeiden sommigen letterlijk.

Hun drills en skills zouden hen juist in staat stellen 'er altijd zelf bij' te zijn. De militairen zien zichzelf tijdens vuurgevechten tegelijkertijd als routinematige uitvoerders van hun drills en skills én als mens.

De vijand als mens

Niet alleen de eigen menselijkheid, ook de menselijkheid van de vijand wordt wel degelijk

¹⁴ Idem.

¹⁵ Alle militairen benadrukten niet te weten hoe zij zich in intens gevaarlijke situaties 'zoals tijdens de Vietnamoorlog' zouden voelen. Overigens hebben de meesten wel degelijk intense en gevaarlijke gevechten meegemaakt. Velen hebben meegemaakt dat de kogels vlak naast hen insloegen, en sommigen hebben bovendien collega's verloren.

erkend. Als we de citaten in de vorige paragraaf nog eens doorlezen, zien we dat de militairen aangeven dat ze de opponent wel *moeten* zien als onmens. Alle militairen deden gelijksoortige uitspraken. Dit betekent dat ze zich er dus voortdurend van bewust zijn dat hun opponent natuurlijk wel degelijk een mens is.

De opponent *is* een mens, maar *kan* in gevechten niet als zodanig erkend worden. Dit klinkt heel logisch. Maar het staat in sterk contrast met vijandbeelden uit de geschiedenis van genocide. In de aanloop van de Tweede Wereldoorlog noemden nazi's de joden bijvoorbeeld in één adem met ongedierte en ziektes, zonder dat ze dit metaforisch bedoelden.¹⁶

Bovendien uitten de militairen die ik sprak, naast dehumaniserende woorden, soms ook hun bewondering over de Taliban.

Mil1: Ik heb ook helemaal geen sympathie voor die jongens.

Mil2: Nee. Maar ik heb wel respect, ja... 'respect' voor...

Mil1: Voor hun krijgerschap.

Mil2: Ja. Hun mentaliteit.

Mil1: Ja, ik vind ze wel hard, dat vind ik wel respect. Maar... niet voor hoe ze het doen.

Mil2: Ze zijn ziek loyaal. Ze hebben een hoger doel, wij niet.

Mil1: Is ook een waardeloos doel.

Mil2: Kom je in de hemel, heb je zeventig maagden. Ze hebben geneens ervaring. (lacht)

De militairen noemen de Taliban: 'jongens' (= mensen) en uiten vanuit beroepsmatig perspectief respect voor hen. Hun buitenlandse collega's blijken gelijksoortige uitspraken te doen. In twee documentaires, over respectievelijk Amerikaanse en Deense militairen in Afghanistan, worden acties van de Taliban commentarieerd als 'balls' en 'zij hebben een stel sterke ballen'.¹⁷

Wereldwijd spreken militairen, ook op het strijdveld, vaak met een zekere beroepsmatige bewondering over hun opponenten.¹⁸

FOTO: AVDD, A. SCHOOR

Afghanistan, operatie 'Mani Ghar II'. Tijdens deze operatie werden wapens en explosieven gevonden

Hiermee worden hen menselijke eigenschappen toegewezen.

Dubbelzinnig beeld

Kortom, het beeld dat militairen van zowel de opponent als van zichzelf hebben, is dus zeer dubbelzinnig. Het gaat om een categorie tussen mens en onmens; een categorie die zowel haat als respect oproept. De relatie tussen militairen en hun opponent bestaat zowel uit grote afstand als uit herkenning.

Dit is minder raar dan het lijkt. Beide partijen zijn immers gewapende strijders, die in principe hetzelfde doen. Beide partijen proberen elkaar te doden en zijn bereid te sterven in de strijd.

Geweldpleging zonder dehumanisering

Bar en Ben-Ari ontdekten in hun onderzoek over de *killing experience* van Israëlische sluipschutters ook dat militairen soms over hun opponenten spreken als *human beings* en zichzelf in hen herkennen. De conclusie die zij hier-

16 A. F. Müller, 'German Grammars of Identity/Alterity: A Diachronic View', in: G. Baumann & A. Gingrich (eds.), *Grammars of Identity/Alterity: A Structural Approach*. (Londen, Bergahn Books, 2004) 75.

17 Zie 'Restrepo' van Hetherington & Junger 2010: min. 113 en 'Armado' Metz 2010: min 12.

18 A. Simons, War: 'Back to the Future', in: *Annual Review of Anthropology* (1999) (28) 88.

uit trekken is de volgende: ‘enemies may [be] labelled as humans and as “like us” but violence is still perpetrated against them’.¹⁹ Ik ben het met hen eens. Het idee dat een mens pas een ander kan doden wanneer hij die geheel heeft ontmenselijkt, klopt inderdaad niet per definitie. Geweldpleging kan tamelijk probleemloos zijn, dat wil zeggen, mensen hebben absolute distantiering van hun doelwit hier niet per se voor nodig.²⁰

FOTO AVDD

Mariniers beoefenen het verzorgen van gewonden. Onderlinge kameraadschap en opoffering staan centraal bij het creëren van groepscohesie

Geweldloosheid door ‘humanisering’

Volgens mijn analyses kan de dubbelzinnige wij/zij-relatie tussen militairen en hun opponent ook nog iets anders verklaren. Hiermee komen we terug bij de eerder genoemde anekdote over de soldaat die kort na het verlies van

zijn collega een gevangene vervoerde, en de vraag die dit oproep: hoe kunnen militairen in staat zijn een strikt onderscheid te handhaven tussen de gewapende en ongewapende opponent? Ik wil hier stellen dat dit komt door de dubbelzinnigheid waarmee zij hun vijand zien.

Door de dubbelzinnigheid veranderen militairen alleen in dodelijke strijders wanneer zij in een ander een dodelijke strijder herkennen. De gewapende opponent is een onmenselijk doelwit. Gevangenen worden daarentegen niet meer gezien als ‘te vernietigen objecten’. Militairen kunnen hun menselijkheid herkennen en erkennen. Zo kunnen ze hen behandelen als *non-combattanten*, als ‘buitenstaanders’ met mensenrechten, ondanks dat ze mogelijk hebben geprobeerd de militairen te vermoorden.

De vorming van een militaire groepsidentiteit zorgt, kortom, niet alleen voor gevechtsgereedheid maar in principe ook voor professionaliteit.

Gevaaren van groepscohesie

De vorming van een militaire groepseenheid kan echter ook doorslaan. In de krijgsgeschiedenis zijn er legio moorden gepleegd vanuit een collectieve woede veroorzaakt door gesneuvelde collega’s. Even ontelbaar zijn de moorden gepleegd vanuit een collectieve apathie, voortkomend uit voortdurende stress.²¹ Zelfs in het thuisland kan eenheidsvorming al potentieel gevaarlijk zijn. Militairen kunnen bijvoorbeeld al vanaf hun opleiding zeer onwilling zijn om grensoverschrijdend gedrag te rapporteren aan hun meerderen, of aan de buitenwereld. Dergelijke vormen van onprofessionele loyaliteit kunnen de kans op ‘misplaatste loyaliteit’ en daarmee op onrechtmatig geweld vergroten.²²

Iedere vorm van groepssolidariteit bij militairen herbergt altijd het risico dat deze ook ten koste gaat van anderen dan de gewapende opponenten. De intensivering van *externe* middelen – zoals krachtig leiderschap en trainingen in zelfdiscipline en ethiek – zou het gevaar van grensoverschrijdende solidariteit moeten indammen²³. Mij is geen onderzoek bekend waar-

19 N. Bar & E. Ben-Ari, ‘Israeli Snipers in the Al-Aqsa Intifada: Killing, Humanity and Lived Experience’, in: *Third World Quarterly* (2005) (1) 150.

20 Daarbij lijkt de afwezigheid van absolute dehumanisering militairen te beschermen tegen psychosociale problemen naderhand. Shay identificeerde deze problemen onder Amerikaanse militairen in Vietnam en verbond ze aan de grote mate van ontmenselijking die voortkwam uit het gebruik van woorden als ‘gooks’ voor de ander (J. Shay, *Achilles in Vietnam: Combat Trauma and the Undoing of Character* (New York: Atheneum, 1994).

21 Zie J. Bourke, *An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare* (Londen, Granta Books, 1999) 130-131.

22 D. Winslow, ‘Misplaced Loyalties: The Role of Military Culture in the Breakdown of Discipline in Two Peace Operations’, in: *Journal of Military and Strategic Studies* (2004) (3) 14.

23 Idem.

uit blijkt hoe groepscohesie *zelf* effectief verminderd kan worden. Dit lijkt altijd ten koste te zullen gaan van de gevechtsbereidheid.

Conclusie

Inmiddels bestaat er een omvangrijke verzameling literatuur over de manieren waarop groepscohesie onder militairen wordt gecreëerd, en hoe zij zo in staat zijn voor elkaar te vechten. Onderwerpen als onderlinge kameraadschap en opoffering staan hierbij centraal. Geweldpleging wordt veel minder besproken. We zouden bijna vergeten dat militairen niet vechten om te sterven, maar om te doden, zo luidt het terechte commentaar van de wetenschappers die zich wel met deze kant van het militaire beroep bezighouden.²⁴

Ik zou daaraan willen toevoegen dat we de creatie van een militair broederschap zelfs niet los *kunnen* zien van geweldpleging. Insluiten betekent: uitsluiten, en andersom. Veel experts op het gebied van oorlogsgeweld richten zich op de constructie van een vijandbeeld, maar laten de creatie van een ‘Wij’ achterwege. De focus in dit artikel lag zowel op de ‘Zij’ als de ‘Wij’.

Het antwoord op de eerste vraag van dit artikel – hoe kunnen militairen de wil ontwikkelen om hun opponent te doden – is net gegeven. Groepsvorming is van cruciaal belang om kameraadschap te creëren, en zo de bereidheid om voor elkaar te vechten en te sterven.

Hoe kunnen militairen met die gevechtsbereidheid tegelijkertijd in staat zijn om de mensenrechten van een (krijgs-)gevangene te respecteren? Dit was de tweede en meest belangrijke vraag van dit artikel. Uitgezonden militairen kunnen een scheiding handhaven tussen gewapende opponent, (krijgs-)gevangene en burger. Dit leren zij al in hun thuisland, en niet per se door het wetboek te lezen.

Wat betreft burgers ligt het vrij eenvoudig. Al vanaf indiensttreding hebben burgers nooit een ‘Zij’ belichaamd. Gevangen opponenten vormen natuurlijk wel een zekere ‘Zij’. Maar al

FOTO US MARINE CORPS

‘Groepsvorming is van cruciaal belang om kameraadschap te creëren, en zo de bereidheid om voor elkaar te vechten en te sterven’

tijdens de opleiding en de parate periode leren militairen alleen te handelen als een hyperloyale ‘Wij’ in een gevechtscontext. Militairen ‘vechten’ alleen wanneer dit nodig is om gezamenlijk oefeningen te overleven.

Daarnaast is er ook dan al sprake van een dubbelzinnige wij/zij-relatie. Militairen zijn eerst hun eigen vijand. Al in hun thuisland kunnen militairen zich dus in hun toekomstige opponent herkennen. Zo leren militairen dat zij beiden strijders zijn, die in gevechten elkaars doelwitten vormen maar die in andere situaties mensen met bestaansrecht blijven.

Ten slotte is het thema kameraadschap aan de orde geweest. Kameraadschap herbergt altijd het gevaar van doorslaande solidariteit. Maar in principe zorgt de vorming van een broederschap juist dat militairen zich de juridische grenzen tussen gewapende opponent en ieder ander eigen maken als interne, morele grenzen. Militairen leren dan al een scheiding te trekken tussen opponent en burger, en tussen gewapende en ongewapende opponent. ■

24 N. Bar & E. Ben-Ari, ‘Israeli Snipers in the Al-Aqsa Intifada: Killing, Humanity and Lived Experience’, in: *Third World Quarterly* (2005) (1) 134.